श्रीविश्वमध्वमहापरिषद्-द्वारा प्रकटिष्यमाणे श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयग्रन्थे मुद्रणार्थं श्रीबन्नञ्जे गोविन्दाचार्यमहोदयैः संशोध्य, परिष्कृत्य, १२-६-२००६तमे दिनाङ्के दत्तोऽयं श्रीवेदाङ्गतीर्थव्याख्यानस्य शुद्धपाठः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः

तात्पर्यदीपिका

ओ३म् ॥ लक्ष्मीकान्तमनन्तसद्गुणतनुं दोषातिदूरं सदा
ब्रह्माहीन्द्रशिवेन्द्रपूर्वविबुधैराराधिताङ्घ्रिद्वयम् ।
भक्ताभीष्टकृतौ सतां[१] सुरतरुं भक्त्या सदोपास्महे
[२](दैत्यानामसतां) विदारणविधौ वज्रोपमानं सदा ॥ * ॥

यः प्राणप्रवरः प्रणम्य विबुधैरभ्यर्थितो भूतळे
भूत्वा श्रीहरितत्व(बोध)नकृते श्रीमध्वनामा विभुः ।
कृत्वा भाष्य(वरं) च (सोपनिषदः [२]सद्ब्रह्म)सूत्रावळे-
श्चक्रे भारतभावनिर्णयममुं जिष्णुं[३] भजामो मुदा ॥ * ॥

[४]भूयासुर्विष्णुतीर्थाख्यसन्मुनीन्द्रकृपाबलात् ।
अन्तरेणान्तरायं नो मङ्गलानि निरन्तरम् ॥ * ॥

अथ अवतारानन्तरम् । चतुराः कुशलाः । वृद्धिः, उच्यत इति शेषः ॥ १ ॥

१. अनन्वितम् । **‘युक्ताभीष्टकृतौ सताम्’** इति पाठः स्यात् । **‘सं-कृतौ सदा सुरतरुं भक्त्या मुदोपास्महे’** इति ।

२ .()एतच्छिह्नान्तर्गतो भागो लिखितपाठे लुप्त इत्युपक्षिप्तः ।

३. **‘विष्णुम्’** इत्यादर्शे पठ्यते । अयं सम्भावितः पाठः । **‘मध्वम्’** इति वा

४. **‘भूयाद् वृष्णीन्द्रतीर्थाख्य–’** इत्यादर्शे पठ्यते । अयं सम्भावितः पाठः ।

* श्रीमद्भिः बन्नञ्जे गोविन्दाचार्यैः अधष्टिप्पणीपूर्वकं संशोध्य इदंप्रथमतः प्रकटितः श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयस्य श्रीवेदाङ्गतीर्थीयपाठः यथावत् स्वीकृतः मुद्रितश्च ।

(नित्यं)[१]निरीक्ष्य सन्ततं मुदमाप । उच्चमिति क्रियाविशेषणम् ॥ २ ॥

१. अयं सम्भावितः पाठः । **‘मिलनं निरीक्ष्य’** इत्यादर्शे पठ्यते ।

अन्तःपुराः अन्तःपुरस्थाः । स्वानन्दः स्वरूपानन्दः ॥ ३ ॥ ततः, शक्रः शशिनः सुवंशे गाधीति प्रसूतः, (अस्य) यस्तनुजः आसीत् असौ वरेण विप्रत्वमवाप । विश्वस्य मित्रं विश्वामित्रनामा । स तस्मिन् श्रीरामविलासप्रादुर्भावसमये इह आजगामेत्यन्वयः ॥ ४–५ ॥ केवलं ऋषेरनुग्रहार्थं हि ॥ ६–८ ॥ निधार्य अवधार्य । तत् स्वयम्बरविघोषणं

श्रुत्वेत्यर्थः ॥ ९ ॥ पतिनाऽभिशप्तामित्यत्र पतिशब्दस्य सम्बद्धशब्दत्वात् तेन अहल्याया इति पदेन योजनायां पतिशब्दस्य षष्ठी-युक्तत्वात् 'षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा'(अ.सू.१.४.९) इति घिसञ्ज्ञा । छन्दस्त्वं चास्य ग्रन्थस्य 'इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः' इति छन्दस्त्वेन परिगृहीतेतिहासपुराणाद्यशेषसदागमार्थनिर्णायकत्वेन छन्दस्तुल्यत्वात् सिद्धम् । एवमुत्तरत्रापि वैदिकप्रयोगे गतिः ॥ १० ॥तां शिलीकृतामहल्याम्[1] ॥ ११–१२ ॥

१. एतेन **'सुयोजयामास स गौतमेन ताम्'** इति वे.ती. सम्मतो मूलपाठः स्यादिति भाति । अथवैवं व्याख्येयम्– **कां नारीं विधाय? 'तां शिलीकृतामहल्याम्'** इति । अथच **'स गोतमेन ताम्'** इति पाठे तु **'ताम्'** इति चतुर्ष्वपि पादेष्वन्त्यानुप्रासः, **'गौतमेन ताम्, गौतमे नताम्'** इति श्लेषश्च श्लिष्यति ।

महापूरुषिकाः महापुरुषस्य भगवतो भक्ताः । यथा महापूरुषिकास्तदङ्घ्रिमित्येतत् पपुः समर्चयामासेत्युभयत्र दृष्टान्तः ॥ १३–१४ ॥ रूपनवावतारम् । नूतनरूपेणावतीर्णम् । असदृशरूपमित्यर्थः ॥ १५ ॥ अथापि सुताप्रदाने सन्देहाभावेऽपि ॥ १६–१७ ॥ नालं (न) समर्थाः ॥ १८ ॥ नृणां वीर्यपरीक्षणे वीर्यपरीक्षणार्थं धृतः दैवेन स्थापित इत्यर्थः । चकरेत्युत्तमपुरुषैक- वचनम् । 'णलुत्तमो वा' (अ.सू.७.१.९१) इति णित्त्वाभावे पक्षे वृद्ध्यभावः ॥ १९ ॥ अभ्यवेत्य ज्ञात्वा स(न्देशमुखेन) इत्यर्थः ॥ २०–२ ॥ ह्यो भवः ह्यस्तनः, तस्मिन् ह्यस्तने काल इत्यर्थः ॥ २३–४ ॥ अनन्तराधसा अनन्तानि (राधांसि यस्मात् सः अनन्तराधाः । तेन) इष्टसिद्धिप्रदात्रा । तद् धनुः । अमुष्य रामस्य । तद् बलं निस्सीममसह्यं च बलम् ॥ २५–६ ॥ (शशाक्षतोत्थं) हि रुधिरम् ॥ २७ ॥ उपेत्य राममिति शेषः ॥ २८–९ ॥ प्रकटमज्ञदृष्ट्यपेक्षयाऽपि ॥ ३०–२ ॥ सुरानकाः दुन्दुभयोऽपि विनेदिरे नभसीति शेषः ॥ ३३–४ ॥ तथा सर्वदिवौकसां (समागमः अभूत् । स्वयम्बरं द्रष्टुमि)ति शेषः ॥ ३५ ॥ अमृताब्धिमन्थने अमृतार्थमब्धिमन्थने ॥ ३६–८ ॥ ततः विदेहनगर्याः ॥ ३९ ॥ तदन्तरे विदेहनगरायोध्ययोर्मध्ये। सहस्रलक्षामितेति द्रष्टॄणां योग्यतापेक्षया ॥ ४०–२ ॥ सः भृगूत्तमो हरिः नृपतिं प्रति इत्थमुक्त्वा निजां तनुं रघूत्तमं प्राह । अहमेषोऽपि पुरातनो हरिरिति परम-भेदमज्ञेष्वपि दर्शयन् । अभेदस्य परत्वं नाम तथाज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वम् ॥ ४३–६ ॥

हरेर्बलं उच्चैः हरबलादुत्तमं (जगतः) शशंसुः ॥ ४७ ॥ पूर्वश्लोकोक्तं विविच्याऽह–यदीरणेनेत्यादिना ॥ ४८–९ ॥ तत्कार्मुकात् रुद्रकार्मुकात् । कोटिगुणं कोटिगुणाधिकम् । पुनश्च वरमुत्तमम् । अतो हि, अत एव, विष्णुना मया स्वीयतया गृहीतत्वादेव ततो वरम्[2] ॥ ५०–३ ॥ अलं परिपूर्णम् । इह मयि स्थिते तपोमये तपः-प्रधाने । लोकमये लोकव्याप्ते ॥ ५४ ॥ तदेव विविच्याऽह–पुराऽतुलो नामेति । जगद्गुरुर्ब्रह्मा प्राह ॥ ५५–६ ॥ तपोमय इत्युक्तं विवृणोति– पुरा वरोऽनेनेत्यादिना । तदाज्ञया भृगूत्तमाज्ञया ॥ ५७ ॥ इति हेतोः दैत्यनिधनार्थं रामायेव शरं विकर्षमाणः असुरं विनिहत्य च तदीयं भार्गवस्य विद्यमानं तपो मया नाशितमिति प्रवदन् मुमोद । भार्गवः पराजित इति विमोहयन् मुमोदेति भावः । असुरं विनाश्य तदीयं तपो नाशितमिति कथमवोचदित्यत आह– तदीयमेवेति । समस्तं चेतनाचेतनात्मकं तदीयं तस्य परशुरामस्य (अधीनमेव अभवद्धि) ॥ ५८ ॥ निरन्तरानन्तविबोधसारः अत एवाखिलं जानमानः आदिपूरुषः स हरिः वदन् शृणोतीव मुमोद द्वितनुः एक एव । एकत्वादेव वदन् शृणोतीवेत्युक्तम् ॥ ५९ ॥ एवं विडम्बनस्य प्रयोजनमाह–स चेष्टितमिति । नरान्तरे पुरुषान्तरे ॥ ६०–१ ॥ अखिलां शङ्कां रूपादिभेदविषयशङ्काम् ॥ ६२–४ ॥ एवं वि(चित्रत)च्चरितानुवर्णनं किमर्थमित्यत आह– वकीयेति । अनेन (कर्तव्यं) क्रियत इत्युक्तं भवति ॥ ६५ ॥

इति श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां वेदाङ्गतीर्थभट्टारकविरचितायां तात्पर्यदीपिकायां चतुर्थोऽध्यायः

—०—

अथ पञ्चमोऽध्यायः

ॐ ॥ १– २ ॥ पतिगवरबालदिति । (स्वगत)विद्याबलात् युद्धे कैकेय्या रक्षितेन भर्त्रा दशरथेन प्रतिज्ञातवर-द्वयबलादेवेत्यर्थः । तद्गौरवेण पित्राज्ञागौरवेण । त्रिदशमुनिकृते (देवमुनिरक्षणार्थमेव) । प्रतिदिनसुविवृद्धोरुभक्त्या समेतेनेति शेषः । त्यक्तसर्वेषणार्थान् त्यक्तसर्वकामार्थान् ॥ ३ ॥ गुहेन (तन्नाम)केन गुहाख्यदाशराजेन (गुहाख्येन सुतेन) हर इवार्चितः । तीर्त्वाऽथेति सम्बन्धः । देवार्च्यस्य पुत्रात् बृहस्पति-पुत्राद् भरद्वाजात् ॥ ४ ॥ रामस्य वियोगादेवेति सम्बन्धः ॥ ५ ॥ तत्र तयोर्मध्ये ॥ ६ ॥ सकलसुरगणाप्यायनं रक्षोनिग्रहेण सुरगण- (प्रीणनम्) । वाणीं चतुर्दशसंवत्सरं वनवासं करिष्यामीति कैकेयीं प्रति स्वोक्तवचनम् । अतितरां सद्भक्तिनम्रमिति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ स (भरतः ए)तद् रामवाक्यं श्रुत्वा तावद् भगवदागमनपर्यन्तं[1] अहं पुरं न प्रवेक्ष्य इति सप्रतिज्ञाम्, स्थण्डिलशयनादिप्रतिज्ञान्तरसहितां प्रतिज्ञाम् । (रामो)क्तस्यान्यथात्वे हुतभुजि अग्नौ पतने अन्यां च प्रतिज्ञां कृत्वा बहिः पुरात् ग्रामकेऽल्पग्रामेऽवसदिति योजना ॥ ८–१० ॥

१. 'भवदागमनपर्यन्तम्' इति पर्याप्तम् ।

हरिभक्तिभावतः हरिभक्तिमत्त्वात् ॥ ११–४ ॥ अक्षयमिति क्रियाविशेषणम् । अक्षयं वाऽवध्यत्वम् ॥ १५–२२ ॥ ऋषीन् रक्षन्नेवेति सम्बन्धः ॥ २३ ॥ (प्रामादिकेन) शत्रुरयं हन्यत इति भ्रान्तिजनितेन विधिना कर्मणा व्यापादिते मारिते ॥ २४–५ ॥ जनकासुताग्रे । जनकस्य (आ)सुता । जनकासुता । (आ)सुतेत्ययोनिजा । 'अयोनिजा तु या नारी साऽऽसुतेत्य-भिधीयते' इत्यभिधानात् ॥ २६–७ ॥परं बलमिति सम्बन्धः ॥ २८ ॥ धरित्र्याः श्रवणं क्षेत्रं गोकर्णक्षेत्रम् । नितरां भीतम् ॥ २९–३३ ॥ लक्ष्मणं विक्रुश्य लक्ष्मणेत्याहूय । उग्रवाक्यैः मामपेक्ष्य राममुपेक्षस इति निष्ठुरवचनैः ॥ ३४–५ ॥ देव्या अज्ञानादि (क?) ततोऽधिकस्य हरेः किमु? ॥ ३६–७ ॥ 'उरुश्रमतो निरुद्धः' इत्यनेन जटायुषो भक्त्यतिशय उक्तः ॥ ३८–९ ॥ (राक्षस उत) राक्षसश्च स्वपुरीं प्राप्य अथ ररक्ष ॥ ४० ॥ विशस्तं (ह)तम् ॥ ४१–२ ॥अनुजेन सहितः छित्वेति । उभाभ्यां बाहुद्वयं छिन्नमिति भावः । पूर्ववत् प्रतिविधाय गन्धर्वं कृत्वेत्यर्थः । पुरा नाम्ना (दनुं) गन्धर्वम् । अत्र त्रिजटयाऽभिजातम् ॥ ४३ ॥ सा पूर्वं मतङ्गवचनेन रामागमनं प्रतीक्षस्वेति मतङ्गवचनेन । अत्रसा भयरहिता अभूदतिष्ठदिति योजना ॥ ४४–५ ॥ इति (एतस्मिन् विषये) । कस्मिन् न्वहं त्विति, 'कस्मिन् न्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्नहं प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि' इत्यादि वेदवचः प्रसिद्धम् । स भगवानवतारे (तथैव अ)विभक्त एव हि ॥ ४६–७ ॥ (तदनुग्रहाय तत्) तस्मात् सर्वसुराश्रयत्वात् हनुमतोऽनुग्रहाय सुग्रीवपरित्राणलक्षणाय ॥ ४८–५० ॥ स हनुमान् विष्णोरनन्तान्

गुणान् जानन्, असौ विष्णुः ब्रह्मपिता इति (च) जानन् यस्मात् एनेन एतेन कारणेन अस्य पादयोः पेत इत्यन्वयः । एवं सम्यङ्माहात्म्यज्ञानेन तत्पादौ प्रपन्न इति भावः ॥ ५१ ॥

इति श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां
श्रीवेदाङ्गतीर्थभट्टारकविरचितायां
तात्पर्यदीपिकायां
पञ्चमोऽध्यायः

—०—

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

ॐ ॥ संविदं सम्भाषणम् ॥ १–३ ॥ रसास्थान् रसातळस्थान् ॥ ४ ॥ दितिजान् पूर्वमिति शेषः ॥ ५ ॥ एषु वृक्षेषु । लोप्तुं छेत्तुम् । विष्वक् परितः ॥ ६ ॥ अतिबलं जेतुं प्रभुः स्यात् । अतिबलं हन्तुं सुशक्तः स्या-दिति सम्बन्धः । संशयं वालिवधशक्तिविषयसंशयम् ॥ ७ ॥ अवमृश्य ज्ञात्वा । अचलमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ८–९ ॥ सगिरिकुं पर्वसहितां धराम् ॥ १० ॥ सरुद्रकालकर्मादिकस्येत्यत्र काल इति कालाभिमानी गरुडः । 'कालात्मकः सोऽथ सुपर्ण आसीत्' इति भगवत्पादैरेवोक्तत्वात् । कर्मेति कर्माभिमानी इन्द्रः । 'क्रियात्मा पाकशासनः' इत्युक्तत्वात् । तदपि तथाऽपि ॥ ११–१२ ॥ धर्ममीक्षन् धर्मं दर्शयन् ॥ १३ ॥ धर्ममीक्षन्नित्यत्र प्रकृतं धर्मस्वरूपं दर्शयति– सौभ्रात्रमित्यादिश्लोकत्रयेण । सौभ्रात्रं स्नेहम् । वालिनैवेत्यवधारणेन विरोधिनाऽपीत्यर्थः सूचितः । निरागसमपराधरहितम् । अथशब्दोऽप्यर्थः ॥ १४–१५ ॥ आशु अवि(चार्य) । इति (धर्मम्) ॥ १६ ॥ इह वालिसुग्रीवविवेकविषये । पुनरागतेन युद्धार्थमिति शेषः ॥ १७ ॥ लतयेति पुष्पस्रजेति भावः । अस्य शरस्य । तेन शरेण । सन्नः मूर्छितः ॥ १८–१९ ॥ एवमपि प्रण(तवधस्य) गर्हितत्वे(ऽपि) प्रणतस्यावध्यत्वेऽपीत्यर्थः । पदयोः प्रणतस्य वधो नैव शस्तो यस्मात् तस्मादेवादृश्यतनुरिति सम्बन्धः ॥ २० ॥ वालिदर्शने स्वबलं तमुपैतीति भिया अदृश्यतनुर्जघानेति मोहं सोपपत्तिकं परिहरति– यः प्रेरक इत्यादिना ॥ २१ ॥ इति वदन् नैच्छदित्यन्वयः ॥ २२ ॥ पुत्रमङ्गदम् । अथानन्तरम् । गिरिवरे (प्रस्रवणपर्वते) । घनागमं वर्षर्तुम् ॥ २३–२५ ॥ सप्तसु द्वीपेषु स्थितान् समस्तशः वानरान् प्रति (वानरान् प्रस्थापयामास) इति वाक्यभङ्गः ॥ २६ ॥ द्रुमषण्डेषु वनेषु ॥ २७–३४ ॥ उपधार्य अवधार्य । मासतः प्रागिति शेषः । नचाऽययुः नैवाऽययुः ॥ ३५ ॥ विन्ध्यगिरिं प्राप्येति शेषः ॥ ३६ ॥ समयः (मासतः प्रागागन्तव्यमिति समयः) ॥ ३७–४३ ॥ सन्मार्गतः आक्रष्टुम् ॥ ४४–५ ॥ ईरितं वचनम् । 'नपुंसके भावे क्तः' (अ.सू.३.३.११४) इति (क्तप्रत्ययः) । अगाधबोधाः गम्भीरज्ञानिनः ॥ ४६

॥ अप्रधृष्यं अलङ्घ्यम् । अपारमेयं अमेयपारावाम् ॥ ४७–८ ॥ तस्य जटायुषः ॥ ४९ ॥ पुनश्च सपक्षो भूत्वा पृष्ट्वा पुनः सम्यगशेषं शुश्राव ॥ ५० ॥ सुतोक्तां सुतेन सुपार्श्वेनोक्ताम् । निवेद्य ज्ञापयित्वा ॥ ५१ ॥ ततः ब्रह्मसुतेन पृष्टास्ते योजनतः दशैव चाऽरभ्य क्रमाद् दशोत्तरस्य दशयोजनोत्तरस्य पथः मार्गस्य अतियाने अतिक्रमणे क्षममात्मबलं पृथक्पृथक् न्यवेदयन्निति वाग्यभङ्गः ॥ ५२ ॥ पुनरष्टमांशम् । अशीत्या अष्टमांशयुक्तम् । अयं भावः । अशीत्या अष्टमांशो दश । दशयुक्ताशीतिं नवतिमिति यावत् ॥ ५३–४ ॥ अस्मात् पर्वतात् । ततः गमनानन्तरं नाभिजाने, सीतामार्गणादिकार्यक्षमत्वमिति शेषः ॥ ५५–५६ ॥ अन्येऽपि सुदुर्गमत्वादेरन्येऽपि ॥ ५७ ॥ प्राणस्य सूनुम् । निःसीमबलं हनूमतः । परं केवलम् । अत्र एतत्कार्यसाधने ॥ ५८ ॥ निजेप्सितं स्वाभिलषितं इतीरितः असौ हनूमानवर्धत । तदाज्ञां चरितोः कर्तुमीश्वरः । 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' (अ.सू.३.४.१३) इति तोसुन् प्रत्ययः ॥ ५९ ॥

इति श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां वेदाङ्गतीर्थभट्टारकविरचितायां
तात्पर्यदीपिकायां षष्ठोऽध्यायः ।

—०—

अथ सप्तमोऽध्यायः

ॐ ॥ १ ॥ तदीयबलाभिकृष्टः तत्सम्बन्धिवेगजनितपवनबलाभिकृष्टः । वृक्षाश्च अनुप्रययुः । उदागमत् उद्गतोऽभूत् ॥ २–३ ॥ नागजननीं सुरसाख्याम् । वरेण प्रहितां वरं दत्त्वा प्रेषितामित्यर्थः ॥ ४ ॥ निजबलम् । निजशब्देन हनूमान-भिप्रेतः । स्वृतम्, शोभनमृतं सत्यम्, वचनमिति शेषः । सत्यवचनरक्षणं नाम तदमोघकरणम् ॥ ५ ॥ छायां गृह्णातीति छायाग्रहः ॥ ६ ॥ छायामवाक्षिपदिति । छायाया अवक्षेपणेन सोऽस्या आस्येऽवक्षिप्तः ॥ ७ ॥ लम्बे लम्बनाम्नि लम्बशिखरे लम्बमानशिखरे । सञ्चुकोच सूक्ष्मरूपोऽभूदिति भावः ॥ ८ ॥ निजरूपवतीं आविर्भूतनिजरूपां लङ्कां लङ्काभिमानिदेवताम् ॥ ९ ॥ बहिश्चान्तः लङ्कापुरस्येति शेषः ॥ १० ॥ संविदः कथाः ॥ ११ ॥ तादृक्चेष्टासमेतायै लोकविडम्बकरामचेष्टासदृशचेष्टायुक्तायै । अथ चूळामणिमिति चूळामणिदानं वक्ष्यते । सीताचूळामणिस्तदाकृतेः कथमासीदित्यतस्तद् घटयति– सीताया इति । यानि भूषणानि कटकादीन्यासन् तानि सर्वशः आकृतेः सीताकृतेरासन् । कथमेतदित्यत आह– द्विधेत्यादि । तान्येव सीताभूषणान्येव तथैव तत्प्रकारेणैव द्विधा भूत्वाऽऽसन्निति योजना । अथ अङ्गुलीयप्रदानानन्तरम् । नरलोकविडम्बस्येत्यादिना रामविडम्बनानुसारेण सीताकृतेः हनुमति विडम्ब उक्तः ॥ १२–१३ ॥ उपांशु क्रियमाणत्वेन द्रष्टृभावात् व्यर्थोऽयमित्याशङ्क्य द्रष्टृुक्त्या तस्य सार्थक्यमुपपादयति– यद्यपीत्यादिना । एतद् विडम्बनम् । ते सीतापरिरक्षणे विनियुक्ता न पश्यन्ति । (सुप्तत्वा)दिति भावः । द्युलोकचारिण ऋषयश्च पश्यन्त्येव ॥ १४ ॥ कृतः अयं विडम्बः

तेषां पश्यतां द्युलोकचार्या-दीनां विडम्बनायैव भवेत् । वञ्चनं च 'न विडम्बनमेतत् किन्तु सत्यमेव' इत्यज्ञानोत्पादनम् । कल्यादीनां द्रष्टृत्वं च सर्वगतत्वाद् युज्यते ॥ १५–१६ ॥ इमं शिंशपाख्यम् । अतिवेलमत्यर्थम् ॥ १७ ॥ निगृह्यतां बध्यताम् ॥ १८–१९ ॥ पुरःसराष्टकायुतं पुरःसराष्टकायुक्तम् ॥ २०-२ ॥ तृतीयभागं रावणसेनाया इति शेषः ॥ २३-६ ॥ निधार्यः निक्षेप्तव्यः । मया न हन्तव्य इति भावः ॥ २७-८ ॥ मारुती मरुत्सम्बन्धिनी तनुः स्वरूपम् । हनूमानिति यावत् ॥ २९-३० ॥ हन्मीति बुद्ध्या ततक्षेति भावः ॥ ३१॥ अच्छेद्यत्वाद्धनुमतः ताडितः आवृतः ॥ ३२-३ ॥ मे इह अस्त्रेण बद्धवद-वस्थाने इति च लक्ष्यं उद्देश्यं प्रयोजनमिति यावत् । उद्देश्यान्तरं चाऽह–स रावणश्च दृश्यत इति ॥ ३४ ॥ इदं समीक्ष्य कार्यमेतद् विचार्य ॥ ३५–६ ॥ कुतः समागतः? कस्य वा दूत इति शेषः ॥ ३७–३९ ॥ अल्पसारकः अल्पवीर्यः ॥ ४०–४३ ॥ ममर्ष सेहे ॥ ४४–९ ॥ अत्यन्तभक्तिभरितस्य अत्यन्तभक्त्या परिपूर्णस्य ॥ ५० ॥

इति श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां
वेदाङ्गतीर्थभट्टारकविरचितायां
तात्पयदीपिकायां
सप्तमोऽध्यायः

—०—

अथाष्टमोऽध्यायः

ॐ ॥ अस्य हनूमतः सर्वं कृतं कर्म । प्रयाणमभिरोचयते । प्रयाणाभिरुचिं चकारेत्यर्थः ॥ १ ॥ प्रतीतः ख्यातः ॥ २–८ ॥ नयनान्तः कटाक्षः । तेन हतः । दनुजा(दिसत्वैः सह) ॥ ९–१० ॥तार्तीयतः तमोगुणतः । अभितः सर्वदेशकालेषु । अस्राः अस्राक्षीः ॥ ११ ॥ अवमेहं अपत्यमिति यावत् । इह मयि ॥ १२ ॥ अनुगृह्य अभयं दत्त्वा ॥ १३ ॥ तदीरिणं ऊषरस्थलं सम्यक् कृत्वा सुभूमिं कृत्वा । अन्यत्र च मूलफलानि विधाय ॥ १४–९ ॥ मध्ये सेनामध्ये ॥ २०–२ ॥ तेष्विति बहुवचनं प्रहस्तवज्रदंष्ट्रतदनुगापेक्षया ॥ २३–५ ॥ कुम्भश्रुतेः कुम्भकर्णस्य ॥ २६–३५ ॥मथन्तः मथ्नन्तः विलोळयन्तः ॥ ३६–४४ ॥ रविपुत्रायुधोपमं यमदण्डोपमम् ॥ ४५–८ ॥ सुरशत्रोः देवतान्तकस्य ॥ ४९ ॥ समाच्छिद्य हस्तादाकृष्य ॥ ५०–२ ॥ रथं तत्रस्थं धनुः खड्गं चाऽच्छिद्य ॥ ५३ ॥ प्रमथ्नन्तौ विलोळयन्तौ ॥ ५४–५ ॥ ग्रन्थान्तरेऽतिकायोऽपि कुम्भकर्ण इत्युक्तः । अतः अतिकायः कुम्भकर्ण इति नामद्वयं तस्मिन् निरुक्त्या घटयति– बृहत्तनुरित्यादिना ॥ ५६ ॥ समीरः यथा मेघमिति शेषः ॥ ५७–९ ॥ पुनःपुनः छिन्नेषु पुनःपुनः द्विगुणास्यबाहुः । विषण्णं विगतच्छविम् ॥ ६०–५ ॥ केनाप्युपायेन हतः । नतु वीर्येणेति भावः ॥ ६६-८॥ पृथ्वीरुहशैलधारिभिः

कपिप्रवीरैरिति सम्बन्धः ॥ ६९-७१ ॥ धनदेन जाताः गजादयः पञ्च । कत्थनश्च जघ्नुरिति योजना । गजादयः पूर्वं के कत्थनश्च क इत्यत आह– प्राणादय इति । प्राणादयः पञ्च मरुत्प्रवीराः पूर्वमिति शेषः । कत्थनः पूर्वं वित्तपतिः । (सः) गजादिजनकत्वेन प्रकृतः कुबेरः ॥ ७२–३ ॥ एकैकममुचत् । विनिपातिता बभूवुः ॥ ७४–८ ॥ पु(पोथ) सम्प्राहरत् ॥ ७९–८४ ॥ प्रगृह्य बलान्ने(तुं स)मैच्छत् ॥ ८५–६ ॥ बलात् (प्र)चकर्ष ॥ ८७–९० ॥ अलं समर्थः ॥ ९१ ॥ (विकचः) निष्कलः निर्मलः ॥ ९२–३ ॥ समार्गणः सशरः ॥ ९४–५ ॥ सूतं च निहत्य । ध्वजं रथं च तिलशः कृत्वा ॥ ९६ ॥ रथाद् द्रुतं (धाव)ने परं कर्तव्ये मूढम् ॥ ९७–८ ॥ स रावणः शैलशृङ्गाद्यायुधवद्भिः कथञ्चित् समीपं गतै राक्षसैः कथमपि कथञ्चिदबोधयत् ॥ ९९ ॥ सुतृप्तम् (भक्षणेन पानेन च)॥ १००–५ ॥ तत्र (द्रु)तावशिष्टान् एतान् शतवल्यादीन् मुखे प्रास्यदित्यन्वयः । केसरीति प्रसिद्धमिति शेषः ॥१०६-८॥ बाहुशालिनः बाहुबलवतः ॥ १०९–१६ ॥ ततोऽपि भुवोऽपि ॥ ११७ –८ ॥ तत् ताडनम् ॥ ११९–२० ॥ रामस्य यशः कुम्भकर्णवध(जनितं) प्रकाशयन् हनूमान् इति विचिन्तयामास । प्रकाशयन्नहमेनं न हन्मीति (वि) चिन्तयामासेति वा ॥ १२१ ॥ कथं यशःप्रकाश इत्यतस्तद् विवृणोति–अनन्यवध्यमिति । न हन्मीत्यत्र कारणान्तरं चाह–दत्तो वर इत्यादिना । ततश्च सोऽहं न हन्मीति सम्बन्धः ॥ १२२ ॥ वरदानप्रकारमाह–मयैवे-ति । यदपि यद्यपि, मयाऽस्य वधे, कृतेऽपीति शेषः । अनुग्रहमेव कुर्यात् । न क्रोधम्, तथाऽपीति सम्बन्धः । मे स्वधर्मो नतु नैव ॥ १२३–४ ॥ स्रोतोभिः नवद्वारैः । करणे तृतीया ॥ १२५ ॥ एकः असहायः ॥ १२६ ॥ नाचिन्तयत् न गणयामास ॥ १२७ ॥ पूर्वहतेषु खरादिषु ॥ १२८ ॥ रा(घवः खरादिका)न् यावद्बलेन प्रकाशितेन यावता बलेन न्यहनत् स राक्षसः तावता बलेनैव न न्यपतदिति सम्बन्धः । अथ प्रहस्याऽत्मबलैकदेशं प्रकाशयन्निति । भगवतो बलस्य प्रकाशनं च शक्तताव्यक्त(ता)रूपविशेषबलाद् घटते ॥ १२९–३५ ॥ विषीदसे किं किमर्थम्? शिवं समभ्यर्च्य, पावक इति शेषः ॥ १३६–७ ॥ गरुडागमनं वक्तुं कारणतयेतिहासमाह– पुरेति । वृषाकपिं वृषाकाणामिन्द्रियाणां पतिम् ॥ १३८ ॥ अन्यथा भुव्यवतारं विनाऽपि । अत्र भुवि । कर्तव्यकृदेव स्याः मत्सेवाकृदेव भवेः ॥ १३९ ॥ का सेवेत्यत आह– वरेणेत्यादिना ॥ १४० ॥ समर्थोऽहमपि शस्त्र(मोचन)समर्थः । लक्ष्मणश्च तथा समर्थः सन् । हनूमानपि । एते वयं न विमोचयामः । आदेश आज्ञा ॥ १४१ ॥ सः लक्ष्मणः देवगुह्यं जानात्येव हि । हनूमांश्च ॥ १४२–७ ॥ सलक्ष्मणाः कपयो निपेतुरिति लक्ष्मणस्य पतनमत्रानुसरणमात्रम् । 'रामस्य मनोऽनुसारतः पुराऽस्त्र-मेवानुसरन्'(१६२) इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १४८–५७ ॥ रघूत्तमः अपूजयदित्यमानयदित्यर्थः ॥ १५८–९ ॥ निरन्तरं नष्टः च्छेदाङ्कः यथा भवति तथा श्लिष्टतरः संश्लेषं प्राप्तः ॥ १६०–१ ॥ रामस्य मनोनुसारतः एवमस्त्रमनुसरेल्लक्ष्मण इति । अनुसर(न्) बद्धवद् वर्तमानः ॥ १६२ ॥ न विमोक्तुमर्हसि ब्रह्मास्त्रमिति शेषः ॥ १६३ ॥ न सोढुमीशोऽसीति । सोढुमनीश(त्व)ममर्षितयैव । नतु तद्बद्धत्वेन । तथात्वे पितामहास्त्रेण निहन्मीत्युक्तिविरोधात् । तदा तर्हि ॥ १६४ ॥ संमानयित्वा

स्वयममोचयित्वेति भावः ॥१६५॥ प्राणपरीप्सुः प्राणान् परिरक्षितुमिच्छन् ॥ १६६ ॥ विभीषणे(ती)ति प्रातिपदिकमात्रम् ॥ १६७–७६ ॥ विनिश्चितार्थः सन् अवशेनापि (मर्तव्य)मिति विनिश्चितार्थः मरिष्य इत्येव मतिं संस्थापयामास ॥१७७–८७॥अतिकायं बृहच्छरीरम् । अथ वीरः स वालिनः सुतः तिष्ठध्वमिति वदन् समाससाद । इदं विभीषिकामात्रं न यात (इति) ईरयन् वदन् महोदरस्याग्रतः पुप्लुव इति योजना ॥ १८८-९१ ॥ वामांसतः वामांसात् उदरं आ (उदर)पर्यन्तं परं शत्रुं चकर्त ॥ १९२–२०३ ॥ ते तु राक्षसा एव । वानरास्तु (निरुजः) नरुग्णाः ॥ २०४–७ ॥ उद्यन् दशशतांशुरन्धकारमिव ॥ २०८–१३ ॥ परतः कारणान्तरात् । स्वतः स्वभावतः ॥ २१४–७ ॥ मा माम्, इहि आगच्छ ॥ २१८–२० ॥ अविताः रक्षिताः ॥२२१॥ दिव्यच्छलेन शपथव्याजेन ॥ २२२–३१ ॥ स्वभावभक्तस्य मोक्षादिनिमित्तरहितभक्तिमतः । निरौपधं निर्व्याजम् । क्रियाविशेषणमेतत् ॥ २३२ ॥ बल-स्यानुपधिकत्वं नाम वरास्त्रादिनिरपेक्षत्वम् । बलस्य प्रोन्नतिः । स्वाभाव्याधिक्यं नामान्यावेशादिनिमित्तरहित-त्वम् । न कश्चित् तुल्य इति कथम्? शेषादिसद्भावादित्यत आह– शेष इत्यादि । शेषो रुद्रः सुपर्णोऽप्यस्य हनूमतः उरुगुणसमितौ सहस्रांशतुल्या नो इति यस्मात् तस्मात् मदुपासकेषु सर्वाधिक्यकारणात् मदंशं मत्प्रतिबिम्बं मत्स्थानप्रतिबिम्बभूतमित्यर्थः ॥ २३३ ॥ हनुमदाधिक्यं प्रतिपादयितुमितिहासमाह– पूर्वमित्यादिना । अर्जुनः कार्तवीर्यार्जुनः ॥ २३४ ॥ अहं त्विति तुशब्देनाऽत्मनो विशेषमाह ॥ २३५ ॥ अस्मै बलये वरं सम्प्रदाय । अहं तव द्वारपालः स्यामिति वरं सम्प्रदाय । तेन कारणेन द्वारस्थोऽहम् ॥ २३६ ॥ पुनश्च कालान्तरे । त्रिकोटिरूपः त्रिकोटिसङ्ख्यावदवतारवान् पवनश्च न्यपातयदिति शेषः ॥ २३७–८ ॥ अहं वायुश्च स्वभावाज्जयिनौ । स वायुरेष हनुमान् । अनेन हनुमदाधिक्यं भवत्युक्तम् । पुरा हनुमज्जन्मकाले ॥ २३९ ॥ अत एवमधिकत्वात् । कुर्वन्, धातुः पदे, स्थित इति शेषः । तत् तस्मात् सहभोगनाम धातुः पदमिति शेषः ॥ २४०–७ ॥ तद् द्वयं भक्त्यनुग्रहौ ॥ २४८ ॥

इति श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां
श्रीवेदाङ्गतीर्थभट्टारकविरचितायां
तात्पर्यदीपिकायामष्टमोऽध्यायः

—०—

अथ नवमोऽध्यायः

ॐ ॥ तरुणो राजा युवराजः ॥ १–४ ॥ (उदिताः) उत्कृष्टाः । योग्यतया यथायथा उच्चनीचाः स्वस्वयोग्यतानुसारेण उत्तमाधमा इति भावः ॥५-१०॥ जगतामीशे जनार्दने नृपे प्रशासति सति, जगन्तीति शेषः ॥ ११–२ ॥ नित्यावियोगिपरमोचनिजस्वभावसौन्दर्यविभ्रमसुलक्षणपूर्वभावा । सौन्दर्यं च, विभ्रमो विलासः, समस्त-

लक्षणानि च । नित्यावियोगीनि परमोच्चानि निजस्वभावभूतानि च तानि सौन्दर्यादीनि चेति विशेषण-समासः । निजस्वभावत्वं नाम निजस्वरूपत्वम् । तन्नित्यावियोगित्वे हेतुः । सौन्दर्यादीनि पूर्वाणि येषां ते सौन्दर्यादिपूर्वाः । सौन्दर्यादिपूर्वाः भावाः धर्माः गुणाः यस्याः सा तथोक्ता ॥ १३ ॥ नित्योन्नत-प्रमदभारभृतस्वभावः । नित्योन्नतेन प्रमदेन आनन्देन[३] भृतः पूर्णः स्वभावः स्वरूपं यस्य स तथोक्तः । दीप्यन् शोभमानः ॥ १४ ॥ सुकण्ठाः सुस्वराः ॥ १५ ॥

३. 'प्रमदभारेण आनन्दातिशयेन' इति पाठः साधीयान् ।

एवं ररक्ष ॥ १६ ॥ शत्रुघ्नतः शत्रुघ्नेन । लवणं लवणासुरम् ॥ १७ ॥ गन्धर्वजन्म । गन्धर्वात् जन्म यस्य कोटित्रियस्य तत् कोटि-त्रयम् । स्वमयजदिति सम्बन्धः । यत्र यज्ञेषु ॥ १८–२० ॥ तस्मात् गिरिजावरदानतः अनन्यवध्यम् ॥ २१ ॥ तथाशब्दः क्रियान्तरसमुच्चायकः । अनन्नयज्ञकृत् अन्नदानरहितयज्ञकृत् । श्वेतो राजा परलोके स्वमांसैः क्षुद्विनि-वर्तनं कुर्वन् सुखेन क्षुद्विनिवर्तनोपायं पृष्टेन धात्रा रामार्थं मालामगस्त्याय देहीत्युक्तः रामार्थं रामाय दातुं मालामगस्त्यायार्पयत् । मालामगस्त्यव्यवधानेन रामाय दातुमुपदिशतो धातुरभिप्रायमाह–न साक्षदित्यादिना ॥ २२–६ ॥ असुरव्यामोहनार्थं श्रीरामकृतसीतापरित्यागं वक्तुं कथान्तरमारभते– अथेति । तां कथामाह– केचिदित्यादिना ॥ २७–९ ॥

साधनोपचयकाङ्क्षिणः साधनसम्पत्तिमिच्छन्तः ॥३०॥ स्वतनुवा स्वस्वरूप(भूतया) मायया दुर्गया ॥३१॥ अनेकशः बहुवारम् ॥ ३२ ॥ अज्ञसाक्षिकमज्ञप्रत्यक्षानुसारेण ॥ ३३ ॥ तेन वियोजनेन । तत्र यज्ञे ॥३४॥ ब्रह्मवाक्यमृतमेव कारयन् सोऽज्ञसाक्षिकमभूद् वियुक्तवदित्युक्तम् । कुतस्तद्वाक्यमृतं कर्तव्यमित्यतस्तत्र हेतुमाह–गुरुमित्यादिना । तेन तस्य गुरुत्वेन । सत्सु सज्जनविषये । तद्वचनं ब्रह्मवचनम् ॥ ३५–७ ॥ तौ विष्णुवायू ॥ ३८–९ ॥ अथ प्रकृतमनुसरति–प्रविश्येति । प्रभा भास्करप्रभा यथा भास्करेणावियुक्ता तथा रामेणावियुक्ता ॥ ४०–३ ॥ तस्य रामस्य क्ष्मामनुशासतः ॥ ४४–५ ॥ एकान्त(मेत्य रघुपेण) समस्तकालो रुद्र इत्यनेन क्वचित् ग्रन्थान्तरे कालो रामं स्वर्लोकगमनाय प्रार्थयामासेत्युक्तेऽपि सर्वसंहारकर्तृत्वात् रुद्र एव कालनामेत्युक्तं भवति ॥४६॥ ययाचे प्रार्थयामि ॥ ४७–९ ॥ चतुर्गुणं भक्ष्यभोज्यलेह्यपेयगुणोपेतम् ॥ ५० ॥ सकलान् प्रति कोपयानश्च तृप्तो ययौ ॥ ५१ ॥ कृष्णतनुवा कृष्णतन्वा कृष्णरूपेण । स्वबलाज्जिगाय । एतच्च 'स तान् समर्च्य केशवः प्रदाय चोरुमात्रकाः' (१७.२४१) इत्यत्रैवोक्तम् ॥ ५२ ॥ याहीत्युक्तौ कारणमाह– एकान्त इति । श्लोकद्वयस्य युगपत् सम्बन्धः । तथाच स लक्ष्मण इति सम्बन्धः ॥ ५३–६ ॥ हन्मीति प्रतिज्ञायां हेतुमाह– स्वलोकेति । स्वलोकगमनाकाङ्क्षी तु तस्यापि स्वलोकगमनाकाङ्क्षी ॥ ५७–८ ॥ इत्युक्तः स लक्ष्मणः ययौ । ध्यायन् नित्यमजस्रं[१] ययौ आप चेति सम्बन्धः । दशशतैर्मुखा-म्भोरुहैर्युक्तः, दिव्याकृतिर्लाङ्गली मुसलभृत् यः शेषः महाफणी आसीत् । यश्च जलनिधौ शयानस्य विष्णोः पर्यङ्कत्वमवाप । तत्पदं तत्स्वरूपमाप च ॥ ५९ ॥

१. एतेन '**ध्यायन्नाप च तत्पदं दशशतैर्नित्यं मुखाम्भोरुहैः**' इति वे.ती.सम्मतः पाठः स्यादिति सम्भाव्यते । अत एवोत्तरवाक्ये '**युक्तः**' इत्यध्याहारेण मूलं योजयतीव ।

मा एतु मामायातु । इति समघोषयत् ॥ ६०–६१ ॥ तैः दीर्घभविभिः ॥ ६२–४ ॥ तथैव मत्प्रियायैव । त्वज्जीवनमपि मम प्रियमिति भावेन ॥ ६५ ॥ स्वदेहसंयुतः इदानीन्तनमानव देहसंयुतः सन्नपि ॥ ६६–७२ ॥ उत्तमाः उत्तमदिव्यदेहाः ॥ ७३ ॥ ननु ज्ञानादेव मुक्तिरिति श्रुतेः कथमेषां ज्ञानरहितानां मुक्तिप्राप्तिरित्यत आह–सदैवेति । रामभावनात् रामस्य ध्यानात् । सुतत्ववेदिनः सुतत्वज्ञानिनः ॥७४–६॥ समस्तवेदवाग्रसः । रसा रसना । समस्तवेदवाचः रसायां यस्य स तथोक्तः ॥ ७७–८ ॥ जगद् विमथ्य अचेतनं जगत् सर्वं मथित्वा सर्वपदार्थेषु योयः सारस्तं दध्नो नवनीतवदुद्धृत्य सम्भृतः निर्मितः शरः अस्य दक्षिणे करे, अस्तीति शेषः ॥ ७९ ॥ निर्मि(तः केन कुत्र) इत्यत आह– स्वयमिति । स शरः तेन विष्णुना स्वयमात्मना निर्मितः । विष्णुना तेन शरेण करणेन मधुर्हतः । कैटभश्च हतः । तं लक्ष्मणानुजे ददौ च, राम इति शेषः ॥ ८० ॥ माधुराभिधां पुरीं चाकरोत् । लवणं हत्वेति शेषः ॥ ८१–४ ॥ भूतिवत्सः श्रीवत्सः ॥ ८५–७ ॥ अर्थिनां ज्ञानाद्यर्थिनां नेत्राब्जयुग्मादिकात् ज्ञानादिकमादधानः ॥ ८८ ॥ सा इयत्कालमदृश्या सती । एकैव सीता ॥ ८९–९१ ॥ प्रणिहितसुमनाः अभिवृष्टपुष्पः ॥ ९२–३ ॥ अथ स्वस्थानप्राप्त्यनन्तरम् ॥ ९४ ॥ इतः वर्तमानकालात् अयुताब्दादग्रतः पूर्वम् । तल्लोकः दशरथलोकः ॥ ९५-८ ॥ राक्षसाश्च प्रायशस्तमो याताः । शेषास्त्वयि कृष्णत्वमागते यास्यन्ति । तच्छेषाः कृष्णावतारसमयेऽपि तमो न प्राप्ताः अष्टाविंशे कलौ युगे, वैवस्वतमन्वन्तर इति शेषः । तमोगाः, भविष्यन्तीति शेषः ॥९९–१०६॥ संसारमुक्ता जीवन्मुक्ता इति भावः ॥ १०७ ॥ तन्मैन्दविविदौ तौ च तौ मैन्दविविदौ चेति । तच्छब्दस्तयोः प्रसिद्धत्वसूचकः ॥ १०८ ॥ तत्र हेतुमाह– असुरावेशत इति ॥ १०९–१२ ॥ अङ्गदः रामाज्ञयैव कुशसमन्वितः राज्यं कुर्वाणः कालतः देहं त्यक्त्वा निजां तनुमापेति योजना ॥ ११३ ॥ राघवाज्ञापुरस्कृतः पुरस्कृतरामाज्ञः ॥ ११४–५ ॥ अथो स्वर्गारोहणानन्तरम् । सुरालये स्वर्गे ॥ ११६ ॥ उच्चैः भक्त्याद्युत्कृष्टत्वेन । अगम्यमर्यादं अगम्या सीमा अवधिः यथा भवति तथा ॥ ११७ ॥ हरिजः कामः । न तु यमः । शक्रस्य पश्चादुक्तेः । क्रमादिति तारतम्यस्य चोच्यमानत्वात् । शक्रकाद्याः । कः दक्षप्रजापतिः ॥ ११८–२४ ॥ एवं भगवदवतारकथामुक्त्वाऽस्य ग्रन्थस्याऽप्तिमूलत्वं ज्ञापयन्नाह–इत्यशेषपुराणेभ्य इत्यादिना ॥ १२५ ॥ विष्णोः प्रसादत एव ॥ १२६ ॥ अत्युपादेयत्वज्ञापनार्थं उक्तमेव विशदयति–नैकग्रन्थाश्रयादिति ॥ १२७ ॥ निर्णयकरणे प्रयोजनमाह–क्वचिदिति । ग्रन्थेषु पुराणादिषु । अयमत्रोक्तः ॥ १२८ ॥ पारम्पर्यक्रमः सृष्ट्यादिपारम्पर्यक्रमः । सर्वकल्प-साधारण इति सम्बन्धः ॥ १२९ ॥ क्वचिद् व्यत्यास उक्त इत्युक्तम् । तत्प्रकारं लेशतो दर्शयति– पुंव्यत्यासेनेति ॥ १३०–१ ॥ पुंव्यत्याससमाश्रयात् अन्ये बहवश्च ॥ १३२ ॥

विस्तारे कृष्णनिहताः बलभद्रहता इति, सङ्क्षेप इति शेषः, क्वचिदुच्यन्ते ॥ १३३–४ ॥ ततः ह्रासकालात् पूर्वम् ॥ १३५ ॥ भारताद्येषु दृश्यन्ते । ते च व्यत्यासप्रातिलोम्यादयः । लक्षणग्रन्थतः, बहुभिर्वाक्यैः ग्रन्थान्तरगतैः बहुभिर्वाक्यैः, तथा निर्णयग्रन्थतः निर्णयग्रन्थादपि ज्ञायन्ते व्यत्यासादय इति ज्ञायन्ते ॥ १३६–७ ॥ लक्षणग्रन्थानाश्रित्य विनिर्णयग्रन्थादीन् (च) आश्रित्य निर्णयः कृत इत्युक्तम् । विनिर्णयग्रन्थाद्यपेक्षा निर्णयस्य कुत इत्यत आह–उक्तमिति ॥ १३८ ॥ तथा वदेत् स्वमनीषया वदेत् ॥ १३९–४० ॥ इत्यादिलक्षणानि । इत्यादीनां व्यत्यासादीनां लक्षणानि अत्र अस्मिन् ग्रन्थे नोच्यन्ते । अन्यप्रसङ्गतः । श्रीनारायणावतारकथाप्रसङ्गान्निमित्तात् ॥ १४१ ॥ तेषां लक्षणग्रन्थादिनिर्णायकशास्त्रा-णाम् । बुभूषुभिः श्रेयोऽर्थिभिः ॥ १४२ ॥ [3]श्रीनारायणकथामुक्त्वोपसंहरति– इतीति ॥ १४३ ॥

३. 'श्रीरामकथामुक्त्वोपसंहरति' इति पाठः स्वरसः ।

इति श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां
श्रीवेदाङ्गतीर्थभट्टारकविरचितायां
तात्पर्यदीपिकायां नवमोऽध्यायः

—०—